

महारानी उपन्यासमा शरीर राजनीति

शारदा खनाल

उपप्राध्यापक

त्रिभुवन बहुमुखी क्याम्पस, पाल्पा

sharadak974@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा चन्द्रप्रकाश बानियाँद्वारा रचित महारानी उपन्यासलाई शरीर राजनीतिसम्बन्धी सैद्धान्तिक आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । शरीर राजनीति पाश्चात्य समालोचनाका क्षेत्रमा विकसित सांस्कृतिक अध्ययनका क्रममा आएको नवीन पद्धति हो । यसले जैविक शरीरको होइन महिला र पुरुषको विनिर्मित शरीरको अध्ययन गर्दछ । यस उपन्यासमा विद्यमान शरीर राजनीतिको पक्षलाई अध्ययनीय विषय बनाई प्रस्तुत लेख तयार गरिएको छ । कृतिको अर्थापनका लागि सघन पाठविश्लेषण विधिअनुसार सूक्ष्म पठन गरी स्थापित सिद्धान्तका आधारमा सन्दर्भपरक विश्लेषणसमेत गरेर परिणाम निकालिएकाले यो अध्ययन गुणात्मक प्रकृतिको छ । विवेच्य उपन्यासमा प्रस्तुत शरीर राजनीतिको विषयलाई मूल प्राज्ञिक समस्या बनाएर त्यसको समाधान खोज्न कृतिमा शक्ति र प्रभुत्वबाट भएको मानव शरीरको उपयोग तथा पितृसत्ताबाट भएको महिला शरीरको उपयोगको मात्र अध्ययन गरिएको छ । शक्ति र प्रभुत्वले गरेको शरीर राजनीतिमा महिला र पुरुष दुवैका शरीरको उपयोग भएको छ भने पितृसत्ताले गरेको शरीर राजनीतिमा महिला शरीरको अत्यन्त धेरै उपयोग भएको छ । यस उपन्यासमा सबैभन्दा बढी राजकुमारी विश्वप्रभा र राजकुमार भद्रिवमको शरीरको प्रयोग भएको छ भने युवराज मलेवम, महाराज घनश्याम, कमल जैसी, दिल्ली भुजेल, महलवसन्ता, गुलवदन, जयन्ती जस्ता पात्रहरूको शरीरको पनि उपयोग गरिएको छ । पितृसत्ताले गरेको शरीर राजनीतिमा महिला शरीर विशेष गरी विश्वप्रभाको शरीरको सबैभन्दा धेरै प्रयोग भएको छ । उनी राजोचित गुणले भरिपूर्ण भएर पनि राष्ट्रको अखण्डता तथा सत्तास्वार्थका नाममा पर्वत दरवारको षड्यन्त्रमा परी दुर्घटित जीवन भोग्न बाध्य पारिएकी छन् भने भद्रिवमलाई राज्य दिलाउने बहाना बनाएर जुम्लाराज्यले पर्वतराज्यको शक्ति छिन्निभिन्न पारी आफ्नो स्वार्थ सिद्धि गर्ने क्रममा उनको अत्यायुर्मे ज्ञान गएको छ । समग्रमा प्रस्तुत उपन्यास शरीर राजनीतिका कोणबाट अध्ययनीय भएको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

शब्दकुञ्जी : पितृसत्ता, प्रभुत्व, राष्ट्रिय अखण्डता, विनिर्मित, शरीर राजनीति

विषयपरिचय

महारानी उपन्यास चन्द्रप्रकाश बानियाँले लेखेका हुन् । उनको जन्म वि.सं.२००७ साल चैत्र २५ गते पिता हस्तदल बानियाँ र माता नन्दकुमारीका पुत्ररत्नका रूपमा धौलागिरि अञ्चल, म्याग्दी जिल्लाको बेनी नगरपालिका ५, पुलामा भएको थियो । वि.सं.२०६५ सालमा इतिहास विषयक ऐतिहासिक पर्वत राज्यनामक कृति प्रकाशन गरेर साहित्येतर कृतिबाट औपचारिक लेखनको आरम्भ गरी संस्कृति विषयक कृतिहरू क्रमशः खसजाति र कुलपूजा (२०७०), मृत्युसंस्कार र मन्थन (२०७५) प्रकाशन गरिसकेपछि मात्र साहित्यलेखनतर्फ प्रवृत्त बानियाँको पहिलो साहित्यिक कृति महारानी (२०७६) उपन्यास हो । यसपछि चालीसओटा निजात्मक निबन्धहरूको सङ्ग्रह भौज्या (२०७७) प्रकाशित भएको छ । साहित्य र साहित्येतर दुवै क्षेत्रमा सशक्त रूपले कलम चलाउने बानियाँको रोजाइको विधा भने निबन्ध हो । जीवनका धेरै आरोहअवरोह पार गर्दै अगाडि बढेका उनले शिक्षकको वृत्तिविकाससम्बन्धी आन्दोलनमा लाग्दा मा.वि. तहको स्थायी जागिर खोसिएको थियो । २०४६ सालमा प्रजातन्त्र आएपछि उनी ८ वर्षमा जागिरमा पुनर्वहाली भई त्यसको ६ महिनापछि २०४८ सालको निर्वाचनमा म्याग्दी जिल्लाको सांसद बनेका थिए । स्वास्थ्यका कारण राजनीतिबाट किनारा लागेपछि बाग्लुङबाट धौलागिरि साप्ताहिक पत्रिका सञ्चालन गरी समसामयिक विषयमा निरन्तर स्तम्भ लेख्न थाले । द्वन्द्वकालमा पत्रिका प्रतिबन्धित भएपछि 'म्याग्दी सन्देश' नामक पत्रिकाको प्रकाशन सुरु गरेर स्तम्भ लेख्दै जाँदा आतङ्कारीलाई सहयोग गरेको आरोप लागेपछि ६ महिना कारागारमा बस्नुपरेको र बन्दीप्रत्यक्षीकरणबाट जेलमुक्त भएर काठमाडौँ गई 'जनआस्था' र 'जनधारणा' साप्ताहिकमा स्तम्भ लेख्ने कार्य निरन्तर जारी रह्यो । यसरी साहित्यभन्दा साहित्येतर क्षेत्रमा कलम बढी चलेको पाइन्छ, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, सामाजिक विषयक साहित्य लेख्ने बानियाँका कृतिहरू सूचनाप्रदायक तथा जानकारीमूलक छन् । प्रस्तुत लेखमा ऐतिहासिक विषयवस्तुलाई काल्पनिक रङ दिएर लेखिएको शोध उपन्यास महारानीलाई शरीर राजनीतिको कोणबाट अध्ययन गरिएको छ ।

शरीर राजनीति पाश्चात्य समालोचना परम्पराको आधुनिक समालोचना पद्धतिका रूपमा विकसित भएको नवीन पद्धति हो । समग्र मानवजीवनका क्रियाकलापलाई संस्कृतिका रूपमा हेर्ने सांस्कृतिक अध्ययनको एउटा पक्षका रूपमा शरीर राजनीतिलाई लिइएको छ । यसमा जैविक शरीरको मात्र अध्ययन नगरी सांस्कृतिक, सामाजिक तथा त्यसले प्रभाव पारेको शरीरको अध्ययन गरिन्छ । महिला वा पुरुषको आफ्नो शरीरमाथि अरुको नियन्त्रण हुनुहुँदैन नियन्त्रण छ भने किन, केका लागि र कसरी ? मान्छेले आफ्नो पहिचान गुमाइरहेको छ भन्नेतर्फ यो अध्ययन केन्द्रित रहेको छ ।

चन्द्रप्रकाश बानियाँको महारानी उपन्यास प्राज्ञिक अध्ययनका दृष्टिले अत्यन्त गहन, समस्यामूलक र अनुसन्धेय रहेको छ । यस कृतिको विविध कोणबाट अध्ययन भएको र गर्न सकिने आधार भए पनि शरीर राजनीतिका कोणबाट अध्ययन नभएको अवस्थामा प्राज्ञिक रिक्तता रहेको छ । यही रिक्ततालाई परिपूर्ति गर्ने उद्देश्यले प्रस्तुत लेखमा महारानी उपन्यासलाई शरीर राजनीतिको कोणबाट मात्र अध्ययन गरिएको छ । विवेच्य उपन्यासमा शरीरमाथि शक्ति र प्रभुत्वको प्रयोग तथा महिला शरीरमाथि पितृसत्ताको प्रयोगलाई के कसरी प्रस्तुत गरिएको छ ? भन्ने मूल समस्यामा केन्द्रित भई उपन्यासकै उद्धरणका आधारमा त्यसको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्नु प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ ।

प्रस्तुत लेखमा बानियाँद्वारा लेखिएको *महारानी* उपन्यासको शरीर राजनीतिका आधारमा अध्ययन गरिएको छ । शरीर राजनीतिसँग सम्बद्ध प्राथमिक र द्वितीयक दुवै स्रोतका सामग्रीहरूको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ । मूल वा प्राथमिक स्रोतको सामग्रीको रूपमा *महारानी* उपन्यासलाई लिइएको छ, भने उपन्यासको विश्लेषणका निम्ति आवश्यक पर्ने सैद्धान्तिक र प्रायोगिक सामग्रीलाई द्वितीयक स्रोतका सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीको अर्थापनका लागि *महारानी* उपन्यासलाई सघन पाठविश्लेषण विधिअनुरूप सूक्ष्म पठन गरी स्थापित सिद्धान्तका आधारमा सन्दर्भपरक अध्ययनसमेत गरिएकाले प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक प्रकृतिको छ । शरीर राजनीतिका आधारमा मानव शरीरमाथि शक्ति र प्रभुत्वको प्रयोग तथा महिला शरीरमाथि पितृसत्ताको प्रयोगलाई उपन्यासकै उद्घरणमा टेकेर विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रस्तुत अध्ययनको लागि आवश्यक सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण गर्ने सैद्धान्तिक आधार पाश्चात्य समालोचना परम्पराको नवीन समालोचना पद्धतिका रूपमा देखिएर सांस्कृतिक अध्ययनका क्रममा विकसित भएको शरीर राजनीति हो । सन् १९६० को दशकमा सैद्धान्तिक दृष्टिले संस्कृतिकेन्द्री अध्ययन गरी मानवव्यवहारको पहिचान गर्ने उद्देश्यका साथ बेलायतको बर्घिङ्गम विश्वविद्यालयमा स्थापित सेन्टर फर कन्टेम्पोररी कल्चरल स्टडिजको सांस्कृतिक क्षेत्रबाट अभिप्रेरित भई शरीर राजनीतिको खोजी गर्न थालिएको पाइन्छ (खनाल, २०७५, पृ.१३) । शरीर राजनीतिको पृष्ठभूमि निर्माणमा सांस्कृतिक अध्ययन, लैङ्गिक अध्ययन, उपभोक्तावादी संस्कृति, पितृसत्तात्मक समाज, फेसन संस्कृति, शक्ति र प्रभुत्व मुख्य मानिएका छन् (पौडेल, २०७७, पृ. ३१) । समाज र संस्कृतिको प्रभावबाट शरीर अलग रहन नसक्ने भएकाले मानव शरीर चाहेर वा नचाहेर विभिन्न किसिमले प्रयोग भइरहेको हुन्छ । महिला शरीर जस्तै पुरुष शरीर पनि कतिपय अवस्थामा बाध्यता वा स्वेच्छामा परी प्रयोग भएको हुन्छ (खनाल, २०७६, पृ.१२९) । एकातिर पितृसत्ताले महिलाको शरीरमाथि कसरी राजनीति गरेको छ, महिलाका इच्छाविरुद्ध यौनिकता र उसको शरीरमाथि केकस्ता जवर्जस्त व्यवहार भइरहेका छन्, पुरुषद्वारा महिलाहरू शोषित, पीडित, दमित तथा उपेक्षित भएका छन् भन्ने कुराको अध्ययन गर्दछ भने अर्कोतिर पुरुषको शरीरमाथि पनि केकसरी राजनीति भएको छ भन्ने अध्ययन यसमा हुन्छ । महिलाको शरीरमा महिलाकै हकअधिकार हुनुपर्छ, पुरुषको शोषण तथा दमनबाट महिला शरीर मुक्त हुनुपर्दछ, भन्ने मान्यता यसले राख्दछ । समाजमा महिला र पुरुष बिच भिन्नता ल्याउने प्रमुख तत्त्व पितृसत्ता हो । यस्तो व्यवस्थामा परिवारका सम्पूर्ण सदस्य पिताका अधीनमा रहन्छन् । यस्तो समाजमा महिलाको श्रमशक्ति, यौनिकता, प्रजननशक्ति, सम्पत्ति तथा सम्पूर्ण साधनस्रोतमाथि पुरुषको नियन्त्रण हुन्छ (पाण्डे, २०६९, पृ.२२२) । प्रस्तुत लेखमा मानव शरीरमाथि शक्ति र प्रभुत्वको प्रयोग तथा महिला शरीरमाथि पितृसत्ताको प्रयोग जस्ता पक्षमा केन्द्रित भएर शरीरलाई विनिर्मित गरी *महारानी* उपन्यासकै उद्घरणका आधारमा विश्वप्रभा, मलेवम, भद्रिवम, घनश्याम, कमल जैसी, महलवसन्ता जस्ता पात्रहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक शरीरको विश्लेषण गरिएको छ ।

शक्ति र प्रभुत्वका आधारमा मानव शरीरको प्रयोग

कुनै पनि समाज सत्ता र शक्तिका आधारमा चलेको हुन्छ । सत्तामा रहेको वर्गमा शक्ति हुन्छ अर्थात् शक्ति समय र परिस्थितिबाट प्राप्त अधिकार हो जसले समाज, राष्ट्र र समूहलाई नियन्त्रण गरेर आफ्नो प्रभाव विस्तार गर्न सक्छ (ढकाल, २०६७, पृ.२८) । समाजमा शक्तिसम्पन्नले शक्तिहीनमाथि अथवा अल्पसंख्यकले बहुसंख्यक निमुखामाथि दमन वा सहमतिका माध्यमबाट शासन गरिरहेका हुन्छन् । शक्तिको उपयोग सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक सबै तह र तप्कामा भइरहेको हुन्छ । त्यति मात्र होइन सामाजिक संरचनाभित्रका परिवार, समुदाय, समाजका ससाना एकाइ, शैक्षिक तथा स्वास्थ्य संस्थाभित्रका जातीय, वर्गीय, लिङ्गीय, सांस्कृतिक, बौद्धिक, साम्प्रदायिक आधारमा गरिने विभिन्न क्रियाकलाप तथा तिनले पार्ने प्रभाव सबैलाई शक्तिभिन्नै राखिन्छ । शक्ति सम्पन्नले कमजोरहरूलाई विचारधाराका माध्यमबाट नियन्त्रण गर्ने र दुःख दिने गर्दछन् । शक्तिशाली वर्गले आफू अनुकूलका विमर्शहरू/भाष्यहरू निर्माण गरेर तिनलाई सत्यका रूपमा स्थापित गरी त्यसैको आडमा कमजोर वा निमुखा वर्गलाई शोषण र दमन गर्दै जान्छन् । शक्तिशाली समूहले कमजोर वा निमुखामाथि आफ्नो प्रभुत्व कायम राख्न सधैं बलको मात्र प्रयोग नगरी सहमतिमार्फत् पनि प्रभुत्व निर्माण र प्रयोग गर्छ भन्ने विचार ग्राम्चीको रहेको छ ।

महारानी उपन्यासमा शक्ति र प्रभुत्वका आधारमा मानव शरीरको प्रयोग

मानव शरीरमाथि शक्ति र प्रभुत्वको प्रयोग शरीर राजनीतिको अध्ययनीय पक्ष हो । चन्द्रप्रकाश वानियाँको महारानी उपन्यास शक्ति र प्रभुत्वका दृष्टिले अध्ययनीय रहेको छ । प्रस्तुत लेखमा महारानी उपन्यासमा नारीपुरुष दुवैका शरीरमाथि शक्ति र प्रभुत्वले केकसरी अष्टेरो स्थितिको सिर्जना गरेको छ ? सत्ताको राष्ट्रिय अखण्डताको आडमा सिर्जित शक्ति र प्रभुत्वबाट नारीपुरुष मात्र होइन स्वयम् राजा, रानी, युवराज, युवराजिसमेत प्रभावित भई उत्पीडन सहन बाध्य छन् भन्ने प्राज्ञिक समस्याको समाधान प्रस्तुत लेखमा गरिएको छ ।

महारानी ऐतिहासिक विषयवस्तुमा लेखिएको उपन्यास हो । उपन्यासका मुख्य घटनाहरू पर्वतको कुरिलाखर्क र बेनी तथा केही ज्यामरुक र बाघखोरमा घटेका छन् । पर्वतराज्यको तीन सय वर्ष पुरानो सत्ताको चलखेल तथा बाध्यात्मक परिस्थितिलाई मूल विषय बनाएर लेखिएको यस उपन्यासमा तत्कालीन परम्परा, संस्कृति, सभ्यता, रीतिथिति, चालचलन तथा व्यवहारलाई विभिन्न घटना तथा चरित्रका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । युवराज मलेवमको विवाहको सन्दर्भबाट प्रारम्भ भएको कथानकमा पर्वत राज्यका तत्कालीन महाराज घनश्यामकी जेठी महारानी गुलवदनका छोरा मलेवम जन्मले र कान्छी महारानी जयन्तीका छोरा भद्रिवम गर्भले जेठा भएकाले कसलाई पर्वतको राजगद्दी सुम्पने भन्ने जटिल प्रश्न अगाडि तेर्सिएका बेला उपन्यासकी नायिका तथा राजकुमारी विश्वप्रभाले आफ्नो जीवन नै ध्वस्त बनाएर पर्वत राज्यको अखण्डताको पक्षमा जुन निर्णय गरेकी छन् त्यसले उनलाई वीराङ्गनाको पङ्क्तिमा उभ्याएको छ । विवाहलाई सत्तास्वार्थसँग जोडेर आफ्नी राजकुमारीलाई शक्तिशाली राष्ट्रकी महारानी बनाउन राज्यहरू भिन्नभिन्नै शीतयुद्ध गर्ने, युवराजको विवाहका निमित्त विभिन्न राज्यले नरिवल तथा डोली पठाउने, राजकुमारीको गुणलाई भन्दा रूपलाई महत्त्व दिने र छोरीको विवाहका निमित्त उसलाई एकपटक सोध्नसमेत आवश्यक नठान्ने, बधूहरूको बारेमा गोप्य तवरले जानकारी लिने, आएका डोलीमध्ये छानेर उपयुक्त लगन

हेरी एउटै युवराजसँग एकभन्दा बढी राजकुमारीको विवाह गरिदिने, उनीहरूलाई शैक्षिक योग्यता होइन दरबारिया धर्म, संस्कृति, अनुशासन तथा अदब जस्ता विषयमा प्रशिक्षण दिने गरेको देखिन्छ। धर्मशास्त्रका लेखक र व्याख्याता पुरुष भएकाले समाजमा पितृसत्ताको प्रशस्त पक्षपोषण गरिने परिपाटीअनुसार यस उपन्यासमा पनि पितृसत्ता र राष्ट्रिय अखण्डताको आडमा महिलाको जीवनलाई उपयोग गरिएको छ। पुरुषले चाहे जतिपटक पनि विवाह गर्न सक्ने र त्यसको सिकार नारीहरू हुनुपर्ने सामाजिक दुरावस्थाले उपन्यासमा सङ्कटपूर्ण स्थितिको सिर्जना भएको छ। राजदरबारमा समेत छोराछोरीमा विभेद गरिएको छ। युवराजलाई साहसी, व्यवहारकुशल, चतुर, नीतिज्ञ, शास्त्रप्रवीण बन्ने शिक्षा दिइएको छ भने राजकुमारीलाई दरबारिया रहनसहन, शिष्टता, मर्यादा जस्ता कुराको तालिम दिइएको पाइन्छ। यसर्थ महारानी उपन्यासमा शक्ति र प्रभुत्वका आधारमा मानवशरीरको प्रशस्त प्रयोग भएको छ जुन कुरालाई उपन्यासकै निम्नलिखित उद्धरणले पुष्टि गरेका छन् :

पर्वतकी कान्छी रानीको गर्भ जेठो थियो। जेठी रानीको गर्भ कान्छो। गर्भ लिएरै कान्छी रानी जुम्ला गडबक्स्याको हो। उतै मास पूरा भएपछि राजकुमार भद्रिवमको जन्म भयो। यता पर्वतमा जेठी रानीको गर्भबाट सातै महिनामा राजकुमार मलेवम जन्मेका छन्। गर्भ कान्छो भया पनि पहिलो जन्म मलेवमको भएको हुनाले पर्वतले उनैलाई युवराज बनायाको रत्याछ। (पृ.२०६)

प्रस्तुत उपन्यासमा पर्वतराज्यका महाराज घनश्यामको बहुविवाहबाट समस्याको उठान भएको छ। कान्छी महारानी पहिले गर्भिणी भए पनि सातै महिनामा जेठी महारानीले मलेवमलाई जन्माएकी छन्। महिना पुगेर मात्र भद्रिवमको जन्म भएपछि उनी जन्मले कान्छा भएका छन्। गर्भ कान्छो भए पनि जन्म पहिलो मलेवमको भएकाले राजा तथा भाइभारदारहरूले जन्मको जेठोलाई राज्य सुम्पनु पर्ने निर्णयमा पुगेका छन्। पहिलेदेखिको दरबारको परम्परा पनि त्यही नै हुन्छ। सौतेनी मामला र पर्वतसँग जुम्ला दरबारको दुष्मनीका कारण भद्रिवमलाई उचाल्ने काममा कमल जैसी र डिल्ली भुजेललाई उपयोग गरिएको छ। भद्रिवमको चिन्ताभन्दा भाइअंश जस्तै राज्यलाई टुक्राएर पर्वतको शक्ति छिन्नभिन्न पारिदिने रणनीतिबमोजिम जुम्लाले भद्रिवमलाई विद्रोहमा उभ्याएको छ। यसर्थ उनको शरीरमाथि पनि राजनीति भएको छ। जुम्ला राज्यको स्वार्थमा भद्रिवम, कमल जैसी र डिल्ली भुजेलको शरीरको उपयोग भएको छ।

भद्रिवमले आफ्नै पिता तथा राजा घनश्यामसँग मलाई राज्य नदिए पनि अंशको भाग मात्र भए पनि खोजी गर्ने हक छ, मैले पर्वतको गद्दी छोडे पनि हक छोडेको छैन भनेपछि महाराजले भनेका छन्, “तिमीलाई मैले अंश दिन्या मन बनाउँदैमा हुन्छ र ? भाइभारदार काजीहरूले मान्नुप्यो। फेरि काजीहरू वंशज अंशियार हुनुहुन्छ। उहाँहरूको राय नाघ्न मिल्छ ? मैले पजनी गर्न मिलन्या भैदियाका भएदेखि छोराके अंश माग्यो, दिइहालुं भन्दो हुँ नि त” (पृ.२५५)। पिताको यस भनाइको जवाफस्वरूप भद्रिले पूर्व, पश्चिम उत्तर, दक्षिण जता काटेर दिए पनि मलाई आधा राज्य नभई हुँदैन त्यसैले सभाले यस विषयमा उचित निर्णय गरौस् भन्ने कुरा गरेपछि राजाले राज्य कुनै पनि हालतमा टुक्राउन मिल्दैन, मैले चाहेर पनि आधा राज्य दिन सक्दिन। भाइभारदार तथा काजीहरूले राज्य दिन तयार हुनुहुन्न, आफैँ अंशियार भएर पनि राष्ट्रिय अखण्डताको निम्ति उहाँहरूले अंश लिनुभएको थिएन त्यसैले उहाँहरूले मलाई दिएको राय मैले नाघ्न सक्दिन। राजा हुँदैमा मनोमानी ढङ्गले चल्ने अधिकार मलाई पनि छैन। यदि त्यस्तो भएको भए

छोराले अंश माग्दा मैले खुस्क दिंदो हुँ भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् । देशको नायक भएर पनि आफूले स्वनिर्णय गर्न नपाउने भाइभारदार र काजीहरूको रायबाट चल्नुपर्ने कुरा महाराज घनश्यामले गरेको सन्दर्भबाट उनको शरीरमाथि पनि राजनीति भएको वा उपयोग भएको देखिन्छ ।

बडाकाजीले मलेवमसँग भद्रिवमलाई मनाउने कुनै उपाय तपाईंसँग छ कि भनेर सोधेको बेला उनले भद्रिको मनको कुरा कसरी जानूँ भनेपछि राज्यको जिम्मेवारी लिने युवराज आँटी, साहसी र हिम्मती हुनुपर्ने भएकाले निर्णय लिन खुट्टा कमाउन नहुने, यस्तो विषयलाई छिटै मिलाउनुपर्ने, रात रहे अग्राख पलाउन सक्ने हुनाले बेलैमा सतर्क हुनुपर्ने विचार राजकुमारी विश्वप्रभाले यसरी अभिव्यक्त गरेकी छन्, “युवराजले कस्तो कुरा गरिस्या हो कुन्ती ? राज्य चलाउनुया जिम्मेवारी लिनुपर्नुया मानिस निर्णय लिन लक्पकाएर पनि काम चल्छ ? यस्तो विषयलाई चाँडो टुङ्ग्याउनु पो पर्छ । रात रट्या अग्राख पलाउँछ भन्छन्” (पृ. २५६) । यस पङ्क्तिमा राज्यको युवराज केकस्ता गुणले युक्त हुनुपर्ने भन्ने उल्लेख भएको सन्दर्भबाट मलेवमको शरीरको पनि उपयोग भएको छ । यस्तो शरीर राजनीति शक्ति र प्रभुत्वले गर्दा भएको हो ।

विश्वप्रभाको कुरा सुनेका मलेवमले के गर्न ठिक हुन्छ तपाईं नै भन्नुहोस् न भनेपछि उनले आफू अहिलेसम्म यहाँको पाहुना मात्र भएकाले पर्वतराज्यको मामलामा बोल्ने हक नभएको कुरा यसरी व्यक्त गरेकी छन्, “पर्वतराज्यको मामलामा बोल्ने म को हुँ र ? मेरो के हक छ ? आजसम्म म पर्वतको पाहुना मात्र हुँ । पर्वतको प्रजाको हैसियत पनि मेरो बनिसक्याको छैन । म कसरी बोल्न मिल्छ र” (पृ. २५६) ? यस सन्दर्भबाट उनी पूरै अधिकारविहीन भएको कुरा पुष्टि हुन्छ । क्षमताले पर्वतराज्यको अखण्डताको लागि सर्वस्व दिनसक्ने धीरोदात्त विराङ्गना भएर पनि पर्वत युवराजसँग आधिकारिक रूपमा विवाह बन्धनमा नबाँधिएकी हुँदा आफ्नो कुनै पनि हक अधिकार नभएको कुरा गर्नु र देउपुर राज्यले उनका इच्छा, आकाङ्क्षा तथा भावनाको कुनै कदर नगरी पर्वतका युवराजसँग विवाह गराएर आफ्नो कुटनीतिक सम्बन्ध कायम गर्ने स्वार्थ मात्रै हेरेर डोली पठाएको अवस्थाबाट विश्वप्रभाको शरीरमाथि पनि ठुलो राजनीति भएको छ । पर्वत राज्यको अखण्डताका विषयमा विश्वप्रभाको विचार सुनेपछि बडाकाजीले यस्तो विचार व्यक्त गरेका छन् :

भद्रिले अड्डी लिउनु वा जुम्लाले भनोस् राज्य विभाजन गर्नुया कुरासँग सहमत किमार्थ हुन सकिदैन । हुनु पनि हुँदैन । महाराजको खुट्टा लगपकाउनु भएन । डगमगाउनु भयान । भद्रिकन न्याय दिलाउनुया नाममा जुम्लाले कुनै षड्यन्त्र गन्या छ भने त्यसको सामना गरौला । लड्न परे लडौंला, मर्न परे मरौंला । सिङ्गो पर्वतराज्य त्यो मामलामा एकजुट रहनुया छ । (पृ. २५७)

बडाकाजीले विश्वप्रभाको राज्य खण्डित गर्ने नहुने साहसी र राष्ट्रवादी विचार सुनिसकेपछि राज्यविभाजन कुनै पनि अवस्थामा गर्न सकिदैन । राजा डेग नचली आफ्नो अडानमा बस्न सक्नुपर्छ । भद्रिवमलाई न्याय दिलाउने नाममा जुम्लाले हामीमाथि कुनै षड्यन्त्र नै गरेछ भने पनि त्यसको सामना गर्नुपर्छ । लड्नु र मर्नुपरे पनि पर्वत राज्यको राष्ट्रिय अखण्डताका लागि हामी एकजुट हुनुपर्छ भन्ने उनको धारणा रहेको छ । बडाकाजीको प्रस्तुत विचारमा राष्ट्रिय अखण्डताका लागि राजादेखि रैतीसम्म सबैले योगदान गर्नुपर्ने कुरा प्रस्तुत भएको सन्दर्भबाट प्रस्तुत पङ्क्तिमा राज्यको शक्ति र प्रभुत्वका आधारमा मानव शरीरको उपयोग भएको पाइन्छ ।

भद्रिवमले पर्वतको गद्दी छोडेर आधा राज्य, आधा राज्य पनि छोडेर भाइअंशको मागमा ओर्लँदा पनि युवराज मलेवम नै हुन्, पर्वतको गद्दी उनकै हो, राज्यविभाजन हुनै सक्दैन भन्ने अडानमा सिङ्गो सभा नै एकमत भएपछि कमल जैसी र डिल्ली भुजेलले अन्तिम अस्त्र युवराज मलेवमलाई बनाउने रणनीति अपनाएर यस्तो भनेका छन्, “मान्छे, कि सम्पत्तिको लागि भुक्छ, कि मानप्रतिष्ठाको लागि भुक्छ, कि भन्या आइमाईका लागि भुक्छ। अधिल्ला दुई कुरामा त भुकाउनुया ठाउँ देखिदैन। तेस्रो कुरामा सम्भावना खोज्नुपर्छ। मलेवम र राजकुमारीहरू बीच सम्बन्ध कस्तो छ” (पृ. २६१) ? कमल जैसी र डिल्ली भुजेलको सल्लाहअनुसार गद्दी र राज्य केही दिन नसके मलाई राजकुमारी विश्वप्रभा चाहिन्छ भन्ने कुटनीतिक माग भद्रिवमले गरेका छन्। विश्वप्रभाको प्रेममा चुर्लुम्म डुबेका मलेवमले उनको लागि जुनसुकै मूल्य चुकाउन पनि तयार हुने र विश्वप्रभालाई छोड्नुभन्दा राज्य नै छोडिदिने अवस्था बुझेपछि उनीहरूले विश्वप्रभालाई नै माग्न लगाएका हुन्। भद्रिले स्वेच्छाले विश्वप्रभालाई मागेका नभई कमल जैसी र डिल्ली भुजेलको लहलहैमा लागेर मागेका हुनाले यहाँ भद्रिको शरीरमाथि राजनीति भएको पाइन्छ। यसै गरी गद्दीभन्दा विश्वप्रभासँगको प्रेम र जीवनलाई बढी महत्त्व दिने मलेवमबाट विश्वप्रभालाई खोसेर लिएका हुँदा मलेवमको शरीरको पनि उपयोग भएको छ। राज्यको अखण्डताको नाममा जुम्लामै नलिनीसँग विहे गरिसकेको भद्रिसँग राजकुमारी विश्वप्रभालाई फसाएर विवाह गर्न बाध्य पारी उनको युवराज्ञी र मलेवमकी महारानी बन्न पाउने हकसमेत खोसेका हुँदा प्रभुत्व र सत्ताबाट उनको शरीरमाथि पनि राजनीति भएको छ।

राज्य र अंशबाट एकाएक भद्रिको अप्रत्याशित माग विश्वप्रभातिर लक्षित भएपछि महाराज घनश्याम छाँगाबाट खसेजस्तै भएर भनेका छन्, “मलेवम र विश्वप्रभा दुवैजनाले एकअर्का बिनाको जीवनको कल्पना गर्छन् जस्तो लाग्दैन। जोडी टुटाउनु जस्तो ठूलो घात र पाप अरु हुँदैन। तिमीले पनि कुरो नबुझ्याका छैनौ। वरु महलवसन्तासँग विहे गरे हुँदैन” (पृ. २६८) ? राजाले मिलेका, मन परेका जोडी छुटाउनु ठूलो घात मात्र नभई महापाप पनि भएको उल्लेख गरेका छन्। दुई वर्षको त्यहाँको बसाइमा विश्वप्रभाबाट दरबार यति धेरै प्रभावित भएको छ कि उनीबिनाको पर्वत दरबारको परिकल्पनासमेत हुन सक्दैन। दरबार, भारदार, काजी सबैका मनमा उनी भविष्यकी महारानीको रूपमा स्थापित भइसकेकी थिइन् भने मलेवम र उनलाई छुट्याएर राख्ने कुरा पनि कल्पनाभन्दा परको थियो। मलेवमले राजगद्दी छोड्न सक्थे तर विश्वप्रभालाई छोड्ने कल्पनासम्म गर्न सक्दैनथे। राज्यको अखण्डताका लागि विश्वप्रभाले विवश भएर भद्रिसँग विवाह गर्न तयार भएकी छन्। राज्यको अखण्डताका लागि विश्वप्रभा र मलेवमलाई सधैंको निमित्त छुटाइएको मात्र छैन पहिले भद्रिवमलाई महलवसन्तासँग विवाह गर्न अनुरोध गर्दा भद्रिवमले नमानेपछि मलेवमसँग विवाह गराइएको छ। उपन्यासमा महलवसन्ताबाहेक अन्य कुनै पनि पात्रले चाहेअनुसार भएको छैन। यसरी स्वेच्छाले चलन नपाई राज्यसत्ताको शक्ति र प्रभुत्वका आधारमा मानव शरीरको उपयोग भएको पाइन्छ।

पितृसत्ताका आधारमा महिला शरीरको प्रयोग

परिवारमा पुरुष वा पिताको सर्वोच्चता, बोलबाला, प्रभुत्व तथा शासन हुने सामाजिक व्यवस्थालाई पितृसत्ता भनिन्छ। पितृसत्तात्मक समाजले पुरुषलाई सामाजिक रूपमा स्वतन्त्र र पूर्ण व्यक्तिका रूपमा अधिकार दिएको हुन्छ। यस्तो व्यवस्थामा पुरुष सर्वेसर्वा, क्षमतावान् तथा शक्तिशाली मानिन्छ। पितृसत्तालाई लामो समयसम्म टिकाइराख्न त्यसै अनुकूलका भाष्य/विमर्शहरू तयार गरिन्छ, परिणामस्वरूप महिलाहरूले

आफू शोषित, पीडित भएको वा लुटिएको पत्तै पाउंदैनन् । महिलालाई कतै बाध्यात्मक परिस्थिति त कतै सहमतीय आधारमा पुरुषले शोषण गरिरहेको हुन्छ । महिलालाई दोस्रो दर्जाको नागरिक ठान्ने पितृसत्ताले शरीरको जैविक भिन्नताका आधारमा मात्र महिला र पुरुषका सामाजिक छवि, भूमिका, क्रियाशीलता र सम्बन्धको निर्धारण गरिदिएको हुन्छ । पुरुषलाई सत्ता सुम्पेर महिलालाई शोषण गर्ने सामाजिक संरचना नै महिलालाई पुरुषभन्दा कोसौं पछाडि राख्न जिम्मेवार बनेको छ । पितृसत्ता समाजको त्यस्तो अवस्था र व्यवस्था हो जसमा पारिवारिक संरचनादेखि सबै प्रकारका सामाजिक संरचनामा पुरुषको अधीनतालाई स्वीकार गरिएको हुन्छ (भट्टराई, २०७७, पृ.३६९) । पितृसत्तात्मक संरचनाले गर्दा नै पुरुषले महिलालाई यौन आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने साधनका रूपमा उपयोग गरेको छ । यसले पुरुषलाई नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने, साहसी, बलवान्, स्वावलम्बी, आत्मनिर्भर, आयआर्जनको मेरुदण्ड तथा ठुलाठुला काम गर्न सक्ने जातिमा राखेको छ भने महिलालाई पराश्रित, सहनशील, कोमल, कमजोर, परावलम्बी, घरभित्रका सानातिना काम गर्न सक्ने, अर्काको खुसीका निम्ति आफ्नो अस्तित्व नामेट पार्ने निरीह जातिका रूपमा परिभाषित गरेको पाइन्छ । पुरुषले गर्ने कामलाई इज्जतका साथ हेरिन्छ भने महिलाले गर्ने कामको मूल्य, मान्यता तथा अस्तित्वलाई कति महत्त्व दिएको पाइँदैन । पितृसत्ताले आफ्नो प्रभुत्व कायमै राख्न वा महिलाहरूलाई हकअधिकारबाट वञ्चित गर्न आफूअनुकूलका भाष्य/विमर्श तयार गर्छ र महिलालाई सधैँ आफ्नो नियन्त्रणमा राखेर दासीको व्यवहार गर्छ । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाले महिलाको शरीरमाथि मात्र होइन उसका चाहना, विचार, शक्ति र स्वतन्त्रतामा समेत आधिपत्य जमाउँछ । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाभित्र महिलामाथि हुँदै आएका यस्तै व्यवहारहरूको अध्ययन शरीर राजनीतिमा हुन्छ ।

महारानी उपन्यासमा पितृसत्ताका आधारमा महिला शरीरको प्रयोग

महिला शरीरमाथि पितृसत्ताको प्रयोग पनि शरीर राजनीतिको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । चन्द्र बानियाँको *महारानी* उपन्यास पितृसत्ताका दृष्टिले अध्ययनीय रहेको छ । प्रस्तुत लेखमा *महारानी* उपन्यासमा पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाले सामान्य महिला मात्र होइन देशकै महारानी, राजकुमारी र युवराज्ञीसमेतले आफ्नो अस्तित्वको रक्षा गर्न नसकी कसरी प्रभावित भएका छन् ? राजोचित गुणले युक्त भएर पनि स्वनिर्णय गर्ने अधिकारबाट वञ्चित भएकाले उपन्यासमा महिलाहरू कसरी विभिन्न उत्पीडन सहेर नारकीय जीवन बिताउन बाध्य भएका छन् ? भन्ने समस्यामा केन्द्रित भएर अध्ययन गरिएको छ । पितृसत्ताका दृष्टिकोणबाट महिला शरीरको प्रशस्त प्रयोग भएको छ भन्ने कुरालाई उपन्यासकै निम्नलिखित उद्धरणले पुष्टि गरेका छन् :

युवराजले भर्खरै त उन्नाइसमा पाइलो राख्याका छन् । शिक्षादीक्षा सकिएकै छैन । त्यसमाथि बीस वर्ष नघाया र विवाह गर्नु शुभ हुन्या छ भनिकन ज्योतिषीले भन्याकै छन् । फेरि भविष्यको राजाको लागि दुलहीको खाँचो पर्न्या होइन, दुईतीन ठाउँबाट नरिवल आइसक्या छन् । आफ्नी राजकुमारीकन पर्वतराज्यको महारानी बनाउन बाइस्या चौबीस्या राज्यहरू तँछ्छाडमछ्छाड गरिकन लाम लागन्या छन् । त्यो त चिन्ता, सुर्ता लिनुपर्ने विषय नै होइन महाराज । (पृ.९३)

प्रस्तुत पङ्क्तिमा पितृसत्ताको आडमा महिला शरीरको उपयोग भएको छ । छोरा भएकै आधारमा युवराज र राजा हुन पाउने, छोराको लागि वेग्लै शिक्षादीक्षाको व्यवस्था गर्नुपर्ने र उनीहरूको विषयमा

बाबुआमालाई चिन्ता हुने, छोराको विवाह गर्नुपर्दा शुभअशुभ छुट्याउन ज्योतिषीलाई जन्मकुण्डली हेराउनु पर्ने तर छोरीका लागि यस्ता कुरा केही पनि गर्नु नपर्ने, आफ्नो राज्यको स्वार्थसिद्धिका लागि शक्तिशाली राज्यका युवराजकहाँ विवाह नहुँदै तँछाडमछाड गर्दै छोरीको डोली पठाउने, उनीहरूलाई शिक्षादीक्षा दिने कुरा आवश्यकताभित्रै नपर्ने, दरबारिया मानमर्यादा, चालचलन, सीप तथा अदबसम्बन्धी प्रशिक्षण मात्र दिए पुग्ने, युवराजको इच्छानुसार जतिवटी राजकुमारीसँग पनि उसले विवाह गर्न सक्ने, डोली पठाएका ठाउँमा राजकुमारीलाई मान, अपमान जेजसो गरे पनि माइती पक्षलाई कुनै परवाह नहुने तर बाइसी चौबिसे राज्यहरूले जति चाहिए पनि राजकुमारकहाँ छोरीको लाइन लगाइदिने भएका हुँदा युवराजको विवाह गर्नका लागि कुनै सुर्ता नै गर्नु नपर्ने जस्ता कुरा उल्लेख भएको सन्दर्भबाट प्रस्तुत पङ्क्तिमा छोरी (राजकुमारी) को शरीरमाथि ठूलो राजनीति गरिएको पाइन्छ ।

छोरीको योग्यता, क्षमता र गुण केही पनि नहेरी उसको बाहिरी रूप तथा आवरणको मात्र चर्चा गर्ने पितृसत्ताले निर्धारण गरिदिएको परिपाटीबमोजिम आफै महिला भएर पनि रानी गुलवदनले युवराजका निमित्त दरबारमा ल्याइएका देउपुरे राजकुमारी विश्वप्रभा र खाँचीकी राजकुमारी महलवसन्ताको तुलना गर्दै विश्वप्रभाको रूपलावण्यको मात्र यसरी चर्चा गरेकी छन् :

देउपुरकी राजकुमारीमा उनले आफ्नो प्रतिरूप देखिन् । तुलना गरिन् । भर्खर फक्रन लागेको कमलको फूलजस्तो यौवन, सुन्दर कलात्मक शारीरिक ढाँचा, व्यवहारमा छरितोपन र बोलीमा कोकिलकण्ठे मधुरताले रानीलाई मुग्ध बनायो । सन्तुष्ट बनायो । प्रफुल्ल बनायो । गौरवको अनुभूति गरायो । साँच्चै देउपुरे राजकुमारीको मनमोहक रूपलावण्य गौरव गर्न लायक थियो । (पृ.१०४)

महिलाको भर्भराउँदो यौवन, कलात्मक शारीरिक ढाँचा, कोइलीको जस्तो मधुर स्वर, वाकपटुता, शरीरमा स्फूर्ति भए मात्रै पहिलो दर्जाकी नारीको रूपमा हेरिने सामाजिक प्रचलनअनुसार गुलवदनले विश्वप्रभामा सौन्दर्यको पारख गर्न मिल्ने सबै कुरा पाएपछि अत्यन्त खुसी र सन्तुष्ट भएकी छन् । यद्यपि विश्वप्रभामा राज्यको शासनसत्ता सम्हाल्न सक्ने क्षमता र कार्यकुशलता पनि नभएको होइन तर पितृसत्ताले तोकिदिएको घेरामा बसेकी रानीले उनको भित्री क्षमता हेर्न सक्ने हैसियत नै राखेकी छैनन् । विश्वप्रभाको जति क्षमता भएको छोरा भएको भए उसको चौतर्फी यशोगान हुने थियो तर उनी छोरी भएका कारण उनको क्षमतालाई ओभरलेमा पारेर पितृसत्ताले उनीमाथि राजनीति गरेको छ । गुलवदनले विश्वप्रभाको रूप लावण्यको तारिफ यसरी गरेकी छन् :

नापेर जोखेर बनायाजस्तो ठीक्कको कद, सुन्दर अनुहार, तिखो नाक, मृगका जस्ता ठूला ठूला गहिरा आँखा, धनुष जस्ता आँखीभौं, गुलावका रक्तपत्ता जस्ता ओंठ, अनारदाना भैं टम्म मिल्त्याका दन्तलहरी, सुराहीजस्तो सुलुत्त पन्याको गर्दन, गढेको नाभी, सुपुष्ट नितम्ब, हात्तीका सुँढजस्ता तिघ्रा, नितम्ब छोप्ने नागवेली पन्याका रेशमी केशलहरी, बोल्दा वीणा बज्याजस्तो सुमधुर भङ्कार निस्कन्या आवाज, हेदै लोभ लागन्या, डाह लागन्या, ईर्ष्या गर्न मन लागन्या रूप छ उनको । (पृ.११२)

युवराज मलेवमको विवाहका लागि दरबारमा ल्याइएका राजकुमारीहरूका विषयमा चर्चा गर्दै राजालाई रानी गुलवदनले पर्वत राज्यकी भावी महारानी हुन योग्य विश्वप्रभा नै छन् भन्ने कुरा बुझाएकी छन् । उनको शरीर नापेर बनाए जस्तो ठीक्कको, एउटी नारी पूर्णरूपले सुन्दरी कहलिन केके चाहिन्छ ती

सबै कुराले युक्त भएकीले युवराज मलेवमकी पत्नी बन्न उनी नै योग्य छन् भन्ने दावी गरेकी छन् । युवराजी नै बन्न दरबारमा पठाइएकी खाँचीकी राजकुमारी महलवसन्ता पनि रूपमा विश्वप्रभाभन्दा कम छैनन् मात्र कम बोल्ने भएकीले उनी महारानीको रोजाइमा होइन ओभेलमा परेकी छन् । एकजना युवराजका निमित्त उनीहरू दुईजनालाई दरबारमा ल्याएर बिनसितिसँग एकअर्काको रिस, डाहा तथा ईर्ष्या गर्ने सौतेनी वातावरणको सिर्जना गरिदिएका छन् । वास्तवमा ती दुवै राजकुमारी स्वेच्छाले त्यहाँ आएका होइनन् र दुवै निर्दोष छन् । प्रस्तुत पङ्क्तिमा महिलाको शक्ति तथा क्षमताको उल्लेखै नगरी बाहिरी सौन्दर्य र वाक्पटुताको मात्र वर्णन गरेर विश्वप्रभा र महलवसन्ता दुवैको शरीरमाथि राजनीति गरिएकाले जति नै क्षमता भए पनि उनीहरू पछाडि नै पारिएका छन् ।

प्रस्तुत पङ्क्तिमा भद्रिले पर्वतको गद्दी नपाउने कुराको घोषणा काजी तथा भाइभारदारद्वारा भएपछि, भद्रिलाई उक्साउनेहरूले अर्को चालबाजी रच्ने क्रममा मलेवमले छोड्ने नसक्ने गरी मन पराएकी विश्वप्रभालाई माग्न लगाएपछि, सिङ्गे दरबार र सबै भाइभारदारहरू छाँगावाट खसेजस्तै भएका छन् । मलेवमबिनाको जीवनको कल्पनासम्म गर्न नसक्ने विश्वप्रभाले भद्रिले मलाई मागे भने आत्महत्या गरेर मर्छु, म नै नरहेपछि के माग्छन् तर मलेवमलाई छोडेर बाँच्न सक्दिन भनेर यसरी ग्लानि गरेकी छन्, “न रहे बाँस, न बजे बाँसुरी । राजकुमार भद्रिले मकन मागेका हुन् भन्यादेखिन् मैले आत्महत्या गरिदिन्छु । मेरो ज्यानै नरह्यापछि के माग्छन् उनले” (पृ.२७४) ? यसरी एउटी नारीलाई उसले मन पराएको व्यक्तिसँग हाँसीखुसी विवाह गरी हाँसीखुसी बाँच्न नदिएर आत्महत्या गरेर मर्छु भन्ने अवस्थासम्म पितृसत्ताले नै पुऱ्याएको देखिन्छ । मलेवमसँग छुटेर भद्रिवमसँग विवाह गर्नु परेपछि विश्वप्रभाले छोरीको जन्मलाई नै यसरी धिक्कारेकी छन् :

धिक्कार छ छोरीको जुनिकन ! जन्म दिन्या मातापिताले छोरीको इच्छा, चाहना क्या छ भनी एकवचन नसोधिकन बिरानो ठाउँमा पठाइदियो । पर्वतले डोला स्वीकाऱ्यापछि आफ्नो कर्तव्य पूरा भएको ठानियो । माथिबाटै दैवले जोडी बनाइकन पठाउँछ, सकभर राम्रो होला, नभया जस्तो भया पनि सहुंला, व्यहोरूला, आफ्नो कर्मै उस्तो भनिकन चित्त बुझाउँला भनियो । दैवसंयोगले राजकुमार मलेवमसँग दिल बस्यो, मन मिल्यो । हिजो आमाबाबुबाट भयाको उपेक्षा बिसियो । पर्वतलाई आफ्नो सर्वस्व ठानियो । तर पर्वतले म निर्दोषकन सजाय दिने भयो । मन मिल्याका जोडी टुटाइदिनु सजाय नै त हो । (पृ.२८८)

छोरीका इच्छा, चाहना के छन् भन्ने कुराको कुनै सरोकार नगरी अर्को राज्यमा छोरी दिन नरिवल वा डोली पठाउने, डोली स्वीकार भएपछि छोरीप्रतिको कर्तव्य पूरा भएको ठान्ने, छोरीलाई कुनै मूल्य नै नदिने संस्कृतिको विकास हाम्रो परम्परागत संस्कृति र पितृसत्ताले नै गरेको हो । जोडी वा दम्पति माथिबाटै बनेर आउँछन् भन्ने हाम्रो संस्कृति र मान्यता भएकाले राम्रो नराम्रो जेजस्तो भए पनि भाग्यको खेल सम्भरेर छोरीले चित्त बुझाएर जानुपर्ने अवस्थाबमोजिम युवराज मलेवमसँग मायाप्रेमको गाँठो कसिँदै जान थालेपछि, बाबाआमाले गरेको अपमान पनि बिसरेर सुखी जीवनको सपना देख्न लागेकी विश्वप्रभाबाट मलेवम पनि खोसिएका छन् । उनी पितृसत्ताको चक्रव्युहमा परेपछि राज्यको अखण्डता बचाउने बहानामा उनको सर्वस्व खोसिएको छ । पर्वतकी महारानी बनेर कुशलतापूर्वक राज्यसञ्चालन गर्ने क्षमता भएर पनि पितृसत्ताले उनको जीवन क्षतविच्छेद बनाएकाले उनले छोरीको जन्मलाई नै धिक्काउँदै भनेकी छन् :

म आफू बलिवेदीमा चढ्न तयार भैदिँ। युवराजसँग त्यस बारेमा कुरा गर्ना शक्ति सामर्थ्य मसँग छैन। मेरा निमित्त युवराजकन गुमाउनुपर्ना कुराभन्दा ठूलो दुखको कुरा अर्को क्या छ र ? त्यसमाथि आफैले प्रेमको डोरी चुडालन्या प्रस्ताव गर्न सकिदैन। सामर्थ्यभन्दा ठूलो जिम्मेवारी मकन नदिस्योस्। दुई प्रेमीहरू सगोलमा साझा मृत्युवरण गर्न तयार हुन सक्छन्। छुट्टिन्या सल्लाह गर्न सक्दैनन्। (पृ.२८९-२९०)

मलेवमबाट विश्वप्रभा खोसिने निश्चय भएपछि मलेवमलाई सम्झाउने, बुझाउने जिम्मा पनि विश्वप्रभालाई नै दिएका छन्। मलेवमलाई गुमाउने कुरा उनको कल्पनाभन्दा परको र सबैभन्दा दुःखद भएकाले प्रेमको डोरी चुँडालेर उनलाई सम्झाउने सामर्थ्य विश्वप्रभामा हुँदैन। उनीहरू दुवैका लागि मृत्युवरण गर्न बरु सजिलो छ तर छुट्टिने सल्लाह गर्न भने धेरै कठिन भएको पाइन्छ। जिम्मेवार नारी भएकीले राज्यको अखण्डताको नाममा आफ्नो प्रिय मान्छे गुमाएर मनै नपर्ने भद्रिवमसँग उनले विवाह गर्नुपरेको छ। यसरी पितृसत्ताले निर्दोष विश्वप्रभाको खुसी छिनिदिएपछि उनले जीवनभन्दा मृत्यु रोज्न सजिलो हुने कुरा बताएकी छन्।

समस्याको वास्तविक रहस्य नबुझी मलेवमले मेरो मायाभन्दा तिमीलाई राज्य ठूलो भयो है भनेर विश्वप्रभासँग दुखेसो पोखेपछि उनले आफ्नो लागि मलेवमको प्रेमभन्दा अनमोल वस्तु संसारमा अर्को कुनै पनि नभएको तर उनकै हितका लागि आफ्ना सबै इच्छा, आकाङ्क्षा र रहरहरूको बलिदान दिनुपरेको कुरा यसरी बताएकी छन्, “त्यसो होइन युवराज ! मेरा लागि हजुरको प्रेम अनमोल छ। मेरा लागि संसारमा हजुरभन्दा प्रिय अर्को कोही छैन। हजुरकै कल्याणका लागि आफ्ना इच्छा, आकाङ्क्षा र रहरहरू बलिदान गर्न तम्स्याकी हुँ” (पृ.३०२)। भद्रिवमले विश्वप्रभालाई मागेपछि उनले मलेवमसँग त्यो कुनै कुरा नभनी आफ्नो प्रिय मान्छेको गद्दीको रक्षार्थ भित्रिभित्रै वेदनाले जलेर पनि उनी भद्रिवमसँग विवाह गर्न तयार भएकी छन्। विश्वप्रभाले आफूलाई भन्दा पनि बढी माया मलेवमलाई गरेको सन्दर्भबाट पितृसत्ताले सहमतिका आधारमा पनि नारीको सम्पूर्ण अस्तित्व लुट्ने गरेको कुरा स्पष्ट भएको छ। भद्रिवमले विश्वप्रभालाई मागेपछि मलेवमले उनलाई छोड्नुभन्दा राज्य नै छोड्छ भन्ने उद्देश्यले मात्र मागेको षड्यन्त्रको खुलासा यसरी गरेको छ :

मन परेर तिमीकन माग्याको होइन मैले। जुम्ली राजकुमारी नलिनीसँग मेरो पहिले नै विहे भैसक्याको छ। तिमीकन छोड्न मलेवम राजी हुन्या छैनन्। तिमीकन माग्यापछि राज्यको अंशभाग मिलन्या छ भनिकन माग्याको हो। मलेवमले पनि तिमीभन्दा राज्य ठूलो ठानिदियापछि आफूले थाप्याको जालमा आफै फस्याको मात्र हुँ म त। (पृ.३१५)

भद्रिवमले राज्यको दाउपेचका लागि मात्र विश्वप्रभालाई मागेका थिए। माया बसेर, मन परेर मागेका थिएनन्। उनको जुम्ली राजकुमारी नलिनीसँग विहे भइसकेको थियो। उनलाई मागेपछि मलेवमले राज्य छोड्ने कुरा निश्चित देखेपछि विश्वप्रभालाई मागेको तर उनलाई छोडेर पनि मलेवमले गद्दी नै रोजेकाले भद्रिवमले थापेको जालमा आफै फसेका छन्। भद्रिवमले आफूहरूले गरेको षड्यन्त्रको खुलासा गरेपछि पितृसत्ताले महिलालाई रवरको पुतली जस्तो बनाई यता न उता अलपत्र पारेको हुन्छ भन्ने कुराको पुष्टि भएको छ। यसै गरी विश्वप्रभाले राज्यसत्ता र पितृसत्ताले आफ्ना सबै कुराहरू खोसेर जीवन नै बर्बाद पारिदिएको कुरा यसरी व्यक्त गरेकी छन् :

पर्वतले मबाट सारा कुरा खोस्यो । रहर खोस्यो, प्रेम खोस्यो, परिवार खोस्यो, लोग्ने खोस्यो, सिन्दुर खोस्यो । सम्पूर्ण रूपमा रित्तो, निख्लो र निस्सार बनायापछि सम्मानको भारी बोकाउनु लोकाचार मात्र होइन र ? मसँग अब बाँकी के छ ? मसँग भएको कुरा सबै पर्वतका नाममा संकल्प गरिसक्याकी छु । दान गरिसक्याकी छु । अब मसँग बाँकी भएको यही एउटा ज्यान हो । यो देह रहनु नरहनुको अब कुनै अर्थ छैन । महाराजकन अन्तिम सन्देश पठायापछि मेरो अस्तित्व समाप्त गर्नु उपयुक्त हुन्थ्यो होला । जस्तै पन्या पनि ज्यान हालन्या छैन भनी महाराजकन दियाको वचन पूरा गर्न मात्र म बेनी भन्याकी हुँ । (पृ.३४८)

विश्वप्रभा राष्ट्रिय अखण्डताको रक्षा गर्नुपर्ने नाममा सिकार भएकी छन् । युवराज्ञी बन्न पर्वतराज्यमा पठाइएकी उनी राजोचित गुणले युक्त राजकुमारी भएकीले उनीमाथि ठुलो प्रयोग तथा राजनीति गरिएको छ । उनका सम्पूर्ण रहर, प्रेम, लोग्ने, सिन्दूर सबै अखण्ड पर्वतको निमित्त खोसिएका छन् । उनलाई रित्तो र निस्सारपूर्ण जीवन बाँच्न बाध्य पारिएपछि पनि महारानीको सम्मान दिइएको छ । मलेवमसँगको प्रेमका खातिर आफ्नो अस्तित्व गुमाउनु परे पनि ज्यान हाल्ने छैन भनी मलेवमसँग वाचाकसम गरेकी हुँदा बाँच्ने कति इच्छा नभएर पनि आत्महत्या गर्न सकेकी छैनन् । उपन्यासको अन्त्यतिर कसैले नचिन्नु भन्ने उद्देश्यले उनी सन्यास लिएर हरिद्वारतिर लागेकी छन् । पितृसत्ता र राज्यसत्ताको होडबाजीले उनको महारानी बनेर बस्न पाउने अवसर सबै खोसिदिएको छ । यसरी प्रस्तुत उपन्यासमा पितृसत्ताको आडमा महिला शरीरको प्रशस्त उपयोग गरिएको छ ।

निष्कर्ष

महारानी उपन्यास शरीर राजनीतिका विभिन्न कोणबाट अध्ययनीय रहेको पाइन्छ । यस लेखमा शक्ति र प्रभुत्वका आधारमा मानव शरीर तथा पितृसत्ताका कोणबाट महिला शरीरको उपयोगमा केन्द्रित भई प्रस्तुत उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ । शक्ति र प्रभुत्वले गरेको शरीर राजनीतिमा महिला र पुरुष दुवैका शरीर उपयोग भएका छन् । यसमा सबैभन्दा बढी विश्वप्रभा र भद्रिवमको शरीरको प्रयोग भएको छ, भने क्रमशः मलेवम, महाराज घनश्याम, कमल जैसी, दिल्ली भुजेल, महलवसन्ता, गुलवदन, जयन्तीलगायतका पात्रहरूको शरीरको पनि थोरैथेरै प्रयोग भएको छ । पितृसत्ताले गरेको शरीर राजनीतिमा महिला शरीरको प्रयोग भएको छ, जसमा राष्ट्रको अखण्डता तथा सत्तास्वार्थलाई आधार बनाएर महिला शरीरको उपयोग मात्र गरिएको छैन महिलाको जीवनलाई मजाकको खेल जस्तो बनाइएको छ । एकैपटक दरबार प्रवेश गरेका विश्वप्रभा र महलवसन्ता रूप र स्वभावमा लगभग उस्तै भएर पनि महलवसन्तालाई कम महत्त्व दिई उनको शरीरमाथि राजनीति गरिएको छ । महाराज घनश्यामले शक्ति, प्रभुत्व र पितृसत्ताको आडमा बहुविवाह गरेर रानीहरू गुलवदन र जयन्तीको शरीरमाथि राजनीति गरेका छन् । जुम्ला राज्यले भान्जा भद्रिवमलाई राज्य दिलाउने बहानामा पर्वतराज्यको शक्ति छिन्नभिन्न पार्ने रणनीति अपनाएर भद्रिवम, कमल जैसी र दिल्ली भुजेलको शरीरको उपयोग गरेको छ । राजकुमारको शिक्षादीक्षा र सुखद भविष्यको बारेमा चिन्ता गर्ने राज्यहरूले राजकुमारीको जीवनलाई कुनै महत्त्व नदिनु पनि पितृसत्ताको आडमा महिला शरीरमाथि गरिएको राजनीति हो । यस उपन्यासमा राजोचित गुणले युक्त भएर पनि राजकुमारी विश्वप्रभालाई माइती पक्षले समेत महत्त्व दिएको छैन । देउपुरे र खाँचीका दुई राजकुमारीलाई बिना

शिक्षादीक्षा शक्तिसम्पन्न पर्वतराज्यकी युवराज्ञी बनाएर आफू शक्तिशाली बन्ने स्वार्थले प्रेरित भई तँछाडमछाड गर्दै ती राज्यले नरिवल पठाएका छन् । पर्वतले विश्वप्रभाको रूप र क्षमतालाई महत्त्व दिएर भावी महारानी बनाउन अठोट गरे पनि विभिन्न षडयन्त्र, जालभेल र रणनीतिको चक्रव्युत्समा परी उनको जीवन दुर्घटित भएको छ । विश्वप्रभाको जीवन दुर्घटित हुनुमा शक्ति र प्रभुत्व तथा पितृसत्ता सबैले भूमिका खेलेका छन् अथवा यी सबै कोणबाट विश्वप्रभाको शरीरमाथि राजनीति गरिएको छ । यसरी राष्ट्रिय अखण्डताको नाममा होस् वा पितृसत्ताको आडमा प्रस्तुत उपन्यासमा मानव शरीरमाथि अभ्र धेरै महिलाको शरीरमाथि भरपुर राजनीति भएको छ ।

सन्दर्भसूची

- खनाल, रामप्रसाद (२०७६). शरणार्थी उपन्यासमा शरीर राजनीति. प्रज्ञा २ (११८) पृ. १३२-१४२ ।
- खनाल, रामप्रसाद (२०७५). कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा शरीर राजनीति. अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- ढकाल, मनहरि (२०६७). शक्ति र राजनीति. दीक्षान्त प्रकाशन ।
- पाण्डे, ज्ञानू (२०६९). नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिकता. नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पौडेल, शान्ति (२०७७). पारिजातका उपन्यासमा शरीर राजनीति. अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध. नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
- पौड्याल, षडानन्द (२०७७). नेपाली आख्यानमा शरीर राजनीति. नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- वानियाँ, चन्द्रप्रकाश (२०७७). महारानी दोस्रो संस्क. शिखा बुक्स, २०७७ ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७७). सांस्कृतिक (वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय) अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ. भुँडीपुराण प्रकाशन ।